

Estudis d'Història Agrària

CENTRE D'ESTUDIS HISTÒRICS INTERNACIONALS (Universitat de Barcelona)

CENTRE DE RECERCA D'HISTÒRIA RURAL (ILCC-Universitat de Girona)

17

Homenatge al Dr. Emili Giralt i Raventós

**Editors: Rosa Congost i Colomer
Llorenç Ferrer i Alòs**

REVISTA FUNDADA PER
Emili Giralt i Raventós

DIRECCIÓ
Rosa Congost i Colomer
Llorenç Ferrer i Alòs

CONSELL DE REDACCIÓ
Rafael Aracil i Martí, Josep Colomé i Ferrer, Jaume Danti i Riu,
Santi Ponce i Vivet, Joaquim M. Puigvert i Solà,
Antoni Riera i Melis, Enric Vicedo i Rius

SECRETARI
Jordi Planes i Casals

Publicacions i Edicions

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Les condicions de vida del camperolat eclesiàstic visigot: entre la servitud i el miratge de la llibertat*

Carles Buenacasa Pérez

Universitat de Barcelona

Introducció

A la *Hispania* d'època visigoda el model d'explotació per excel·lència continuava essent, segons sembla, el característic de l'època baiximperial, aquell al qual Domenico Vera ha denominat "villa colonica" –un tipus d'explotació basada en el "modo di produzione colonico"¹, en la qual la unitat de treball productiva és el *colonus*², un home de condició jurídicament lliure que actua com a *conductor* (arrendatari) d'una petita finca rural (*agellus*) i es posa ell i la seva família sota el patronat d'un *dominus* (senyor poderós), el qual, des d'aquell moment assumirà els impostos i les càrregues fiscals de la família de *coloni* a canvi que aquesta treballi una de les seves parcel·les i faci prestacions de treball gratuïtes en les terres personals del *dominus*. Així, mentre que en el mode de producció esclavista, les *uillae* (vil·les) eren treballades per grans grups d'esclaus que vivien tots junts en la *pars dominica* (la part residencial de la vil·la), els *coloni*, o bé vivien en família al costat del camp que treballaven, o bé, en petits llogarets rurals; tot i això, cal tenir en compte que, en realitat, el colonat no respon a un model únic, sinó que presenta nombroses variants³.

* Aquest estudi s'insereix en la línia d'investigació del *Grup de Recerques en Antiguitat Tardana (GRAT)*, Grup de Recerca de Qualitat de la Generalitat de Catalunya, nº 2001SGR-00011, i s'ha realitzat gràcies a la concessió del projecte d'investigació BHA2001-3665, subvencionat pel «Ministerio de Ciencia y Tecnología». Adreça web: <http://www.ub.es/grat/grat01.htm>.

1. VERA, 1983: 489-533; 1986: 367-447.

2. A *Gallia*, *Britannia* i *Hispania* les grans *uillae* baiximperial excavades semblen seguir un sistema de gestió que descansa en el fraccionament territorial i en l'explotació per colons lliures (PERCIVAL, 1976). Pel cas peninsular, vegeu GARCÍA MORENO, 1977: 247-256. DÍAZ MARTÍNEZ, 1992-1993: 297-309. Sobre la historiografia del colonat: CARRIÉ, 1982: 351-370; 1983: 205-251; *contra*: MARCONE, 1985: 513-520. Vegeu també: JONES, 1958: 1-13. Sobre les condicions laborals dels contractes d'arrendament dels *coloni*, vegeu VERA, 1997: 185-224.

3. VERA, 1993: 148.

La crisi de l'economia esclavista va fer que, a partir del s. IV, el model d'explotació en base al colonat es generalitzés i s'acabés imposant pràcticament arreu, però, al mateix temps, va fer que es modifiqués l'estatut del *colonus*, qui va passar a estar lligat *ad aeternum* a la terra que treballava. Ja al llarg del Baix Imperi, però, sobretot, amb l'aparició dels diferents regnes germànics occidentals⁴, la condició del *colonus* com a home lliure s'anà degradant i, paulatinament, va passar a considerar-se'l com un *seruus* (és a dir, "esclau", o millor encara, "dependent")⁵. Com a conseqüència, les diferents categories de camperols dependents d'època baiximperial van tendir, de manera progressiva, a homogeneïtzar-se jurídicament sota l'estatut de *serui*, tal com recull la *Lex Visigothorum*, la qual reconeix el mateix estatut davant la llei als esclaus, als lliberts i als lliures en relació de patrocini⁶. Y, com a conseqüència, *manumittere* va deixar d'utilitzar-se en el sentit clàssic de la paraula, per passar a significar el trencament dels vincles de dependència.

Tot i que aquesta és l'explicació més estandarditzada sobre la nova realitat del colonat en el Baix Imperi i la seva evolució en els regnes germànics dels segles V-VIII, Francesco De Martino⁷ en discrepa –partint, principalment, de documentació d'època carolíngia– en considerar que el *colonus* sempre va gaudir d'absoluta llibertat per moure's segons els seus interessos, i que una obligació tan rígida com la de restar lligat a la terra que conreava hauria anat en contra de tota lògica, i també, dels propis interessos del *colonus* i del *dominus*. Ara bé, en contra d'això es pot objectar que la insistència mostrada per diverses lleis contingudes en la *Lex Visigothorum* tendents a evitar la fugida dels *serui* –categoria en la que han quedat inclosos els antics *coloni*– indicaria que hi havia una voluntat molt insistent perquè els dependents no abandonin els seus senyors.

4. Salvià de Marsella, autor que escriu entre el 435 i el 440, explica com la majoria dels camperols lliures arruïnats acudien als poderosos cercant protecció i que, renunciant fins i tot a la seva llibertat, es lliuraven a ells en tots els sentits: Saluianus Massaliensis, *De gubernatione Dei*, V, 8. 38-45.

5. La fixació legal del *colonus* a la terra que treballa apareix amb Constantí I (306-337) i sembla sancionar legalment una situació preexistent: *Codex Theodosianus*, V, 17, 1 (332). Amb relació a la situació dels *coloni* imperials i privats durant l'Imperi romà, vegeu VERA, 1983: 489-533; 1986: 367-447; 1998: 293-338; 2001: 613-633. Respecte dels textos legals que es refereixen al colonat, vegeu: ROSAFIO, 2002: 127-214.

6. *Lex Visigothorum*, VIII, 1, 1. Cf. VI, 4, 2. En opinió de Peter Donald KING (1972: 161), els visigots ignoraven la distinció entre semilllures i esclaus i, per això, jurídicament, els assimilaven. Ara bé, en la meua opinió, en aquesta assimilació legal tindrien un gran interès els *domini* mateixos, que en serien els principals beneficiaris, per la qual cosa comparteixo l'opinió expressada per Francesco DE MARTINO (1987: 834) en considerar que aquesta igualació entre *coloni* i *serui* seria un fet intencionat i no el resultat d'una confusió de l'estatut jurídic i social d'ambdues classes. En relació als acords i desacords entre els aristòcrates hispanoromans i els nous amos germànics, vegeu VILELLA MASANA; MAYMÓ CAPDEVILA, 2000-2002: 193-236.

7. DE MARTINO, 1987: 819 i 835. A partir d'aquest raonament, aquest autor exclou, per a *Hispania*, la continuïtat del colonat romà sota altres formes o noms (DE MARTINO, 1987: 825-826).

La problemàtica textual: l'absència dels colons a les fonts d'època visigoda

Tot i que els *coloni* bé devien resultar omnipresents en la gran propietat dispersa característica de la *Hispania* visigoda, resulta estrany que ben poques fonts contemporànies ens en parlin⁸. Els *coloni* –i una *colonica*– només són explícitament esmentats en la *donatio* i en el *testamentum* de Vicenç d'Osca⁹ i en un document de caràcter conciliar¹⁰; ara bé, cal tenir en compte que es tracta de dos testimonis anteriors a la publicació de la *Lex Visigothorum*, on el terme ja ha perdut tota significació legal. Tot i això, de manera convencional s'ha interpretat que algunes lleis de la *Lex Visigothorum* i algunes de les *Formulae Visigothicae* es refereixen als colons, encara que no els esmentin expressament¹¹.

Els treballadors rurals esmentats en la documentació d'època visigoda reben una àmplia varietat de denominacions, la qual cosa no vol dir que existís una gran diversitat de categories en el seu si. Generalment, la legislació visigoda utilitza *seruus* per a referir-se a aquests dependents. Un altre terme molt emprat tant en la legislació civil¹² com en la religiosa¹³ és el de *mancipia*, i, en aquest sentit, cal remarcar que la *Lex Visigothorum* distingeix entre *serui* i *mancipia*¹⁴, tot i que, en realitat, es tracta de dues categories de persones *sub patrocinio*¹⁵. És possible, també, que les fonts visigodes facin servir altres denominacions que encobreixin l'existència dels *coloni*, com ara: *rusticus*¹⁶, *rusticanus*¹⁷ o *seruulus*¹⁸. Així mateix, no seria gens estrany que els *clientes* d'Opila¹⁹ i els soldats que van ser recaptats entre els camperols de les terres de la dona de Teudis (531-548) per tal de donar suport a la seva candidatura a la reial²⁰ també fossin *coloni*. I, per

8. Amb relació a l'estatut dels dependents a la *Hispania* visigoda, vegeu: VERLINDEN, 1934: 322-364. DIESNER, 1970. CLAUDE, 1980: 181. CASTELLANOS GARCÍA, 1998: 451-460. SANZ SERRANO, 2000: 395-424.

9. VINCENTIVS OSCENSIS, *Donatio* (ed. FORTACÍN PIEDRAFTA, 1983: 60, l. 18-19); *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFTA, 1983: 64, l. 5).

10. *Concilium Hispalense* II (619), c. 3.

11. *Lex Visigothorum*, V, 4, 13; V, 4, 19; X, 1, 13; X, 1, 15; X, 1, 19; cf.: *Formulae Visigothicae*, 36-37 (sobre homes lliures que cerquen la protecció d'un patró *iure precario*).

12. Els *mancipia* apareixen freqüentment en les lleis contingudes a la *Lex Visigothorum* (III, 4, 11; V, 7, 1-2; XII, 3, 12) i, també, a la *Formula Visigothica*, 21.

13. *Concilium Hispalense* I (590), c. 1-2; *Concilium Toletanum* IV (633), c. 68; *Concilium Toletanum* X (656), *Item aliud decretum*; *Concilium Toletanum* XVI (693), c. 5.

14. *Lex Visigothorum*, V, 7, 2.

15. VINCENTIVS OSCENSIS, *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFTA, 1983: 63, lín. 8 i 15).

16. *Vitae patrum Emeretensium*, 5, 3; *Lex Visigothorum*, III, 3, 9; *Formula Visigothica*, 21.

17. ZOSIMVS, *Historia noua*, VI, 4, 3; *Lex Visigothorum*, VI, 1, 5; VI, 4, 3.

18. OROSIVS, *Historiarum aduersum paganos libri*, VII, 40, 6.

19. VIVES GATELL, 1969: 90, núm. 287.

20. PROCOPIVS, *De bello Gothico*, V, 12, 51.

acabar, potser es referirien als *coloni* les lleis militars de Wamba (672-680) i d'Ervigi (680-687) que ordenen la col·laboració de les *maiores loci personae* en la defensa del territori estatal i que els obliga a acudir a la crida reial amb la desena part dels seus dependents ja armats²¹.

Per tant, encara que les fonts no els esmentin, no es pot assumir que aquests haguessin desaparegut, sobretot, si tenim en compte que apareixen explícitament citats en documents del mateix període procedents de la resta dels regnes de l'Occident germànic, per bé que el seu estatut hagués evolucionat de manera diferent en cadascuna d'aquestes regions. L'any 484, en l'*Africa* controlada pels vàndals, el rei Huneric (477-484) va sotmetre a la condició de *colonus* una part dels bisbes catòlics que s'oposaven a la seva política proarriana, la qual cosa vol dir que la condició jurídica del colonat nordafricà no distava molt de l'esclavitud²².

La situació del *colonus* a la *Gallia* merovíngia s'observa prou bé en el testament de Remigi de Reims –datat en 532/533– en què els *coloni in Portensi territorio* (actual Château-Porcien) apareixen com un grup a part de la resta de dependents, però es fa notar que són herència dels seus pares i del seu germà Principi, bisbe de Soissons. A més, el fet que Remigi els regali a l'Església de Reims permet constatar que estan lligats a aquestes terres i que, per tant, els considera com a part integrant del seu patrimoni personal, igual que els esclaus²³. I el mateix passa el 632, en la carta de donació de l'*ager Solemniacensis* a l'abat Rimacius feta per Eligi, on es distingeix entre *originarii*, *inquilini* i *serui*²⁴, tot i que queda força patent l'estatut servil de tots tres.

Ara bé, mentre que a l'*Africa* vàndala i a la *Gallia* merovíngia, la situació de llibertat del *colonus* ha degenerat en la servitud, en canvi, no succeí així en la Itàlia ostrogoda del s. VII. Segons els estudis de Domenico Vera, el *colonus* italià era un home lliure que encara conservava la seva capacitat jurídica per a tutelar els seus propis interessos i la identificació entre el *seruus* rural i el *colonus* lliure mai no es troben en el pla jurídic²⁵.

21. *Lex Visigothorum*, IX, 2, 8 i 9. Segons Luis A. GARCÍA MORENO (1974: 111), era normal la presència de *serui* en la guerra al costat dels seus patrons.

22. FERRANDVS, *Vita sancti Fulgentii*, 3; *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae* (ed. *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, vol. VII, 1881: 134, l. 9). Amb relació a aquest testimoni, vegeu VILELLA MASANA, 2002: 467.

23. REMIGIVS REMENSIS, *Testamentum*, apud HINCMARVS, *Vita Remigii*, 32; CASTELLANOS GARCÍA, 2000: 224-225. Vegeu també JONES; GRIERSON; CROOK, 1957: 356-373.

24. ELIGIVS, *Charta cessionis Solemniacensis*, 1.

25. VERA, 1993: 147 i 161.

L'explotació de les propietats de l'Església i els seus dependents

La gran propietat eclesiàstica peninsular també s'explotava amb base en el model de producció colònic. Les vies per mitjà de les quals l'Església anava incrementant el seu patrimoni –principalment, herències i donacions– feien que aquest estigués integrat per tot un seguit de petites unitats autònomes força disperses entre si. Per això, una part d'aquestes parcel·les eren objecte d'un sistema de gestió indirecta i es lliuraven a gent d'estatut jurídic molt divers perquè les explotessin. Tots ells, però, estaven obligats a pagar unes rendes –bé en espècie o bé en metàl·lic– i a realitzar diverses prestacions de treball personal. Entre aquests dependents, destaquen, molt especialment, els *serui* –entre els quals hi hauria reductes dels antics *coloni* assimilades a la resta de *serui*– i els clergues *sub patrocinio ecclesiae* –probablement, antics *serui* emancipats–, en tots dos casos, es tractava de persones adscrites a la terra que treballaven²⁶.

Pel que fa als seus dependents, l'Església visigoda n'establia dos tipus netament diferenciats: els *domestici* i la *familia ecclesiae* (amb les variants de *familia seruorum* o *familia monasterii*)²⁷. A partir de l'oposició que s'estableix entre aquestes dues categories cal considerar que els primers eren el personal del palau episcopal o dels monestirs encarregat d'assistir els clergues en les seves necessitats quotidianes i que el terme *familia ecclesiae* al·ludiria als dependents que treballaven les propietats rurals eclesiàstiques²⁸. Es tractaria d'un grup força heterogeni i, pel que sembla, hi hauria diferents graus en el seu si²⁹. En principi, les *familiae ecclesiae* havien de treballar només el patrimoni pertanyent a la diòcesi, però, tal com sabem per la denúncia feta al III concili de Braga (675) era un abús força generalitzat que els bisbes utilitzessin els dependents eclesiàstics en l'explotació dels seus patrimonis personals³⁰.

26. *Concilium Hispalense* II (619), c. 3.

27. *Concilium Caesaraugustanum* III (691), c. 4. La designació de *familia seruorum* apareix a la *Diuisio Theodomiri* (6. 1) i la de *familia monasterii* a Valeri del Bierzo (*De genere monachorum*, 1). Altrament, és molt possible que les designacions de *famulus* que ens trobem a Brauli de Saragossa (*Epistula*, 17) o de *puer familiaris* que ens ofereixen les *Vitae patrum Emeretensium* (4, 7) també facin referència a membres d'aquesta *familia ecclesiae*.

28. Es tracta d'un terme que apareix sovint en la legislació conciliar visigoda, però no en la sueva: *Concilium Hispalense* I (590), c. 1; *Concilium Hispalense* II (619), c. 8; *Concilium Toletanum* IV (633), c. 67, 69, 70 i 74; *Concilium Toletanum* VI (638), c. 9 i 10; *Concilium Toletanum* IX (655), c. 11; *Concilium Toletanum* X (656), *Item aliud decretum*; *Concilium Emeritense* (666), c. 15, 17, 18 i 20; *Concilium Toletanum* XI (675), c. 6; *Concilium Bracarense* III (675), c. 8; *Concilium Caesaraugustanum* III (691), c. 4; cf. *Lex Visigothorum*, IV, 5, 7 (675).

29. *Concilium Emeritense* (666), c. 17. En relació als integrants d'aquestes *familiae*, vegeu DÍAZ MARTÍNEZ, 1995: 58-60.

30. Aquells que hagin actuat així hauran de compensar el perjudici en l'explotació dels patrimonis eclesiàstics amb els seus béns personals: *Concilium Bracarense* III (675), c. 8. En època visigoda, era força habitual que els bisbes alienessin part del patrimoni eclesiàstic i el fusionessin dins del seu patrimoni familiar i

Per l'Església, els seus *serui*, a més d'una força de treball molt important, també eren un signe visible de riquesa. Tant es així que, en el XVI concili de Toledo (693), la rendibilitat d'una parròquia rural es va estipular amb base als *mancipia* que hi treballaven: només aquelles que en tinguessin deu o més podrien tenir el seu propi prevere³¹. Per tot això, els bisbes estaven molt preocupats a mantenir el nombre dels seus dependents i, en la mesura del possible, a augmentar-lo mitjançant diversos procediments: convertint en esclaus els fills dels clergues³², predicant que senyors laics encomanessin els seus lliberts a l'Església³³ i convertint als dependents eclesiàstics a la vida clerical³⁴.

La manumissió dels dependents eclesiàstics considerada com a alienació patrimonial

Com que els dependents eclesiàstics eren part integrant del patrimoni de cada seu episcopal, la seva manumissió era objecte d'una estricta regulació que posava moltes condicions i, en definitiva, dificultava la seva emancipació³⁵. Només en alguns casos molt excepcionals, els bisbes podien alliberar alguns dels seus *serui ecclesiae benemeriti* sense necessitat de compensar res per ells i, fins i tot, els podien dotar amb béns per valor equivalent a vint *solidi*³⁶. Ara bé,

que miressin més pels seus béns personals que pels de l'Església, els quals, a més, explotaven en benefici propi. Així, era força comú que el bisbe visqués dels béns eclesiàstics i no de les seves propietats personals: *Concilium Hispalense* I (590), c. 2. En aquest sentit, vegeu l'estudi de DE JUAN, 1998: 167-180.

31. *Concilium Toletanum* XVI (693), c. 5. Aquesta decisió suposa l'evolució d'una norma precedent, vigent pràcticament durant un segle, suficientment indicativa de la preocupació de l'Església per optimitzar la gestió dels seus patrimonis rurals: *Concilium Toletanum* (597), c. 2.

32. *Concilium Toletanum* IX (655), c. 10. Es tracta d'una disposició també sancionada pel poder civil: *Lex Visigothorum*, V, 1, 4.

33. *Concilium Toletanum* III (589), c. 6; *Concilium Toletanum* IV (633), c. 72.

34. Valeri del Bierzo (*De genere monachorum*, 1) menciona com un fet habitual que s'ordenés com a monjos els fills dels dependents del monestir. I, igualment, els lliberts eclesiàstics també podien ser ordenats com a clergues (*Concilium Toletanum* IV [633], c. 74; cf. *Concilium Toletanum* IX [655], c. 11), especialment, davant la necessitat de clergues a les parròquies, una realitat que va suposar l'elecció de preveres entre els membres de la *familia ecclesiae* (*Concilium Emeritense* [666], c. 18). Ara bé, no s'actuava així amb els que estaven sotmesos servilment, o mitjançant patrocini, a laics, ja que no podien ser ordenats sense el consentiment del seu amo: *Concilium Toletanum* I (400), c. 10; *Capit. Mart.* (572), c. 46-47; *Concilium Toletanum* IV (633), c. 73; aquesta legislació, no obstant això, és hereva de la tradició legal romana: *Nouella Valentiniani*, 35, 3 i 6 (452). Una disposició continguda en la col·lecció canònica d'Elvira (c. 80) també tracta sobre aquesta qüestió, però no resulta fàcil datar-la atesa la problemàtica textual que genera aquest llistat de canons (VILELLA MASANA; BARREDA EDO, 2002: 545-579).

35. La manumissió dels dependents eclesiàstics estava minuciosament regulada i restringida per gairebé una desena de canons: *Concilium Agathense* (506), c. 49; *Concilium Hispalense* I (590), c. 1; *Concilium Toletanum* IV (633), c. 67-70; *Concilium Toletanum* IX (655), c. 11; *Concilium Toletanum* X (656), *Item aliud decretum*; *Concilium Emeritense* (666), c. 20; *Concilium Caesaraugustanum* (691), c. 4.

36. *Concilium Agathense* (506), c. 7.

aquests casos havien d'estar degudament justificats, perquè, si no, el successor del bisbe benefactor podia revocar la decisió del seu antecessor. Per tant, la manumissió dels dependents eclesiàstics era considerada des d'un punt de vista jurídic patrimonial i, en realitat, se la considerava com una manera més d'alienar les propietats eclesiàstiques; per això, l'Església es mostrava reticent a l'hora d'alliberar als seus *serui*. Ara bé, a nivell personal, no tots els bisbes compartien aquestes idees i miraven d'ultrapassar els límits canònics establerts. Sovint, però, la seva actuació era objecte de la rectificació del bisbe successor. En aquest sentit, resulta molt il·lustratiu l'enfrontament entre el bisbe Mazona de Mèrida i el seu ardiaca, Eleuteri, desencadenat per les manumissions realitzades pel primer, posat al seu llit, i que aquest últim promet anul·lar tan bon punt es produeixi la mort de l'agonitzant i ell sigui elegit el nou bisbe³⁷.

Igualment, cal recordar aquí la problemàtica darrera voluntat del bisbe Ricimir de *Dumium* (actual Dume), de la qual se'n derivava un enorme greuge econòmic a les propietats de la seva seu, i que, entre altres qüestions, implicava la manumissió d'alguns dels seus dependents i el lliurament de cinc-cents *mancipia* com a dot. Aquest testament fou impugnat per Fructuós, el successor de Ricimir, i anul·lat pel X concili de Toledo (656)³⁸. Les condicions del difunt van ser trobades inacceptables, atès que no es podia consentir que l'exercici de la caritat episcopal –una activitat que, no obstant això, segons les ensenyances dels teòlegs cristians, anava estretament lligada a les possibilitats de salvació de tot difunt– ocasionés la pauperització de l'Església, sobretot, quan només un anys abans, el IX concili de Toledo (655) havia denunciat la preocupant ruïna de les esglésies parroquials i dels monestirs com a conseqüència de la *insolentia uel incuria* dels bisbes³⁹.

Per tant, no resulta estrany que els concilis visigots destinessin una bona part dels seus esforços a estendre a la manumissió d'esclaus totes les dificultats legals que limitaven qualsevol altra venda o donació del patrimoni eclesiàstic⁴⁰. Tot i que els concilis que més es van dedicar a legislar sobre els lliberts eclesiàstics foren el IV i el IX concili de Toledo (633 i 638, respectivament), aquesta qüestió apareix freqüentment en la legislació conciliar visigoda, però no en la sueva. Així, l'emancipació dels *serui* i, també, l'estatut i les condicions de vida dels lliberts eclesiàstics estaven minuciosament regulades i restringides, princi-

37. *Vitae patrum Emeretensium*, 5, 13.

38. *Concilium Toletanum X* (656), *Item aliud decretum*. El cas de Ricimir no evidencia altra cosa sinó la tensió latent entre els dos principis rectors de la gestió econòmica episcopal: la *cura pauperum* i la *cura patrimonii*. I la resolució del X concili de Toledo és clara: tot bisbe ha de tenir cura dels seus pobres, però sense que això ocasioni un perjudici al patrimoni de la seva seu (vegeu BUENACASA PÉREZ, 2004, en premsa).

39. *Concilium Toletanum IX* (655), c. 2.

40. Amb relació a les dificultats per a la manumissió dels *serui* eclesiàstics: ZIEGLER, 1930: 181. MARTÍNEZ DÍEZ, 1959: 133-146. CLAUDE, 1980: 168-176. Sobre la manumissió d'esclaus i els deures dels lliberts: KING, 1972: 179-182. GONZÁLEZ-COBOS DÁVILA, 1991: 417-418.

palment, per vint-i-dos cànons⁴¹, els quals a més d'aclarir quines havien de ser les compensacions necessàries, es preocupaven també d'evitar que els lliberts escapessin al control eclesiàstic⁴². Pel que fa a la legislació civil, és en la *Lex Visigothorum* on es troben recollides les lleis sobre el tema de les manumissions, de la seva revocació, del testimoni dels lliberts i dels processos de llibertat⁴³.

En conseqüència, atès que l'Església no volia renunciar a un bé que considerava possessió seva⁴⁴, les manumissions no eren plenes sinó que els lliberts quedaven sota el patrocini eclesiàstic (*retento obsequio ecclesiae manumittantur*)⁴⁵ i continuaven duent a terme les mateixes funcions que fins aleshores. A més, ni els fills del lliberts eclesiàstics ni els seus descendents tampoc no podran eludir mai l'*obsequium ecclesiae*, ni podran casar-se amb gent de condició jurídica lliure⁴⁶; almenys fins als temps de Wamba, qui, segons sembla, l'any 675 va publicar una llei que ordenava justament el contrari⁴⁷ i, a partir d'aquest moment, aquesta norma deixa d'aparèixer en la legislació canònica. Només existia un tipus de manumissió en què la llibertat era plena, però, per fer-ho possible, s'havien d'oferir dos esclaus del mateix valor i peculi davant un concili de bisbes, els quals, un cop verificada la qualitat de la compensació, havien de signar la carta de llibertat⁴⁸.

Segons la legislació civil, quan la cerimònia d'alliberament tenia lloc en una església, els lliberts rebien la ciutadania romana⁴⁹; una disposició que recorda la legislació romana amb relació als esclaus dels jueus i que, *in extremis*, deriva de l'adopció de la llei de Constantí dirigida al bisbe Osi de Còrdova que institucionalitzava la *manumissio in ecclesia*⁵⁰.

41. *Concilium Agathense* (506), c. 49; *Concilium Toletanum* III (589), c. 6; *Concilium Hispalense* I (590), c. 1; *Concilium Hispalense* II (619), c. 8; *Concilium Toletanum* IV (633), c. 67-71 i 74; *Concilium Toletanum* VI (638), c. 9-10; *Concilium Toletanum* IX (655), c. 11-16; *Concilium Toletanum* X (656), *Item aliud decretum*; *Concilium Emeritense* (666), c. 20-21; *Concilium Caesaraugustanum* (691), c. 4.

42. Cf. *Concilium Toletanum* XIII (683), c. 6, on s'indica clarament que els *liberti* i els *serui* estan units en la noció de servei (*seruitus*).

43. *Lex Visigothorum*, V, 7, 1-20.

44. *Lex Visigothorum*, IV, 5, 7 (675); V, 1, 2-4.

45. *Concilium Agathense* (506), c. 49; *Concilium Toletanum* III (589), c. 6; *Concilium Toletanum* IV (633), c. 70; *Concilium Toletanum* IX (655), c. 14-15; *Concilium Emeritense* (666), c. 20; cf. *Lex Visigothorum*, IV, 5, 7 (675); V, 1, 4.

46. *Concilium Toletanum* IX (655), c. 13-14; *Concilium Emeritense* (666), c. 20.

47. *Lex Visigothorum*, IV, 5, 7 (675).

48. *Concilium Toletanum* IV (633), c. 68. Ara bé, com la resta dels lliberts eclesiàstics *sub patrocinio*, no podrà testificar mai en contra de l'Església a la que pertanyia o tornarà al seu estat servil.

49. *Lex Visigothorum*, XII, 2, 13-14; *Formula Visigothica*, 2-6. Cf. VINCENTIVS OSCENSIS. *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 64, l. 3-4).

50. *Codex Theodosianus*, IV, 7, 1 (321) [= *Codex Iustianus*, I, 13, 2 (321)]. Pel que fa a la legislació romana que prohibia als jueus tenir esclaus cristians, vegeu: *Codex Theodosianus*, XVI, 9, 1 (335), de Constantí; XVI, 9, 2 (339), de Constanci II; XVI, 9, 3 (415), 4 (417) i 5 (423), d'Honori i Teodosi II; ara bé, en cap d'elles s'esmenta que el llibert adquireixi la ciutadania romana. La primera d'aquestes lleis, emesa per Constantí el 21 d'octubre del 335, fou incorporada posteriorment en el *Breuiarium Alarici* (XVI, 1,4).

La vinculació *sub patrocínio* dels lliberts eclesiàstics: drets i obligacions

Una cop emancipats, els lliberts eclesiàstics quedaven units a l'Església per un doble vincle: el del *patrocinium*, que obligava a l'Església a donar ajuda i protecció als lliberts en la seva persona i peculí; i el de l'*obsequium*, que obligava als lliberts a mostrar gratitud, respecte i determinats serveis útils a la seva patrona. Pel que fa a les manumissions civils, la legislació d'Ervigi establí la distinció entre el *libertus idoneus* (= el llibert total) i el *libertus inferior* (= el llibert *sub patrocínio*; al qual assimila amb el *rusticanus*)⁵¹, ara bé, la més habitual també era la *retento patrocínio*, que deixava al llibert en relació de dependència amb respecte del seu *dominus*. Khindasvint (642-653), en un intent per humanitzar la posició dels lliberts, va decretar que, si en la carta de manumissió no s'explicitava cap estipulació restrictiva, el llibert gaudiria d'una llibertat total⁵².

L'emancipació eclesiàstica *sub patrocínio* permetia un equilibri entre els principis espirituals de la caritat i els més pràctics del pensament econòmic, com s'evidencia en el testament de Remigi de Reims –datat el 532/533–. En ell, es va alliberar a un 40% dels *serui* eclesiàstics⁵³. Ara bé, aquesta decisió no va representar cap perjudici a la seva església, atès que no van rebre cap propietat i, a més, van restar sota patrocini eclesiàstic⁵⁴.

Igualment interessant resulta el cas de Vicenç d'Osca. Ja en la seva donació al monestir d'Asán –realitzada el 29 de setembre del 551, quan encara era diaca–, va emancipar a alguns dels seus dependents dotant-los amb alguns béns⁵⁵. I, de la mateixa manera, en el seu posterior testament –datat entorn del 576–, va procedir a ordenar noves manumissions. Per poder fer-ho, s'empararia en que, ja en la *donatio* anterior havia lliurat al monestir d'Asán un patrimoni molt dispers, integrat per unes 30 *porciones*, i en que, en la seva darrera voluntat, feia hereva de la resta dels seus béns l'església d'Osca⁵⁶. És per això, sens dubte, que el testament comença subratllant els beneficis econòmics que ha aportat a l'Església al llarg de la seva vida i, d'aquesta manera, un cop ha evidenciat àmpliament la compensació econòmica pot procedir a assenyalar les

51. *Lex Visigothorum*, VI, 1, 5.

52. *Lex Visigothorum*, V, 7, 14. Pel que fa a les manumissions civils, vegeu: VERLINDEN, 1934: 357-361; MARTÍNEZ DÍEZ, 1959: 136-144. ORS, 1960: 275-281. CLAUDE, 1980: 166. Sobre el patrocini, vegeu: HAHN, 1968: 261-276. JONES, 1973: 774-778. GONZÁLEZ-COBOS DÁVILA, 1997: 487-514.

53. REMIGIVS REMENSIS, *Testamentum*, apud HINC MARVS, *Vita Remigii*, 32.

54. Segons considera Domenico VERA (1993: 158), això complicava la situació de l'emancipat i potser feia la llibertat menys desitjable.

55. VINCENTIVS OSCENSIS, *Donatio* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 61, l. 5-7).

56. ID., *Donatio* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 59, l. 19-60, l. 20); ID., *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 62, l. 26-63, l. 4). Pel que fa a la identificació dels topònims que formaven el patrimoni dispers de Vicenç, vegeu ARIÑO GIL; DÍAZ MARTÍNEZ, 2003: 226-231.

seves vuit manumissions individuals i les dues de grup⁵⁷ –i és possible que n'hi hagués alguna més, ja que el text, en aquesta part, ha perdut sis línies i mitja–. Tots els lliberts –excepte tres– reberen, a més de la llibertat, alguns béns dotals. El text acaba certificant que les correccions i raspadures del pergamí són obra seva perquè, posteriorment, aquestes no siguin motiu d'impugnació. I, precisament, la darrera frase del document –inacabada–, comença prenent les mesures legals per evitar que algú pugui anul·lar la seva última voluntat⁵⁸. Sens dubte, Vicenç tractava d'obstaculitzar que un successor massa avar pogués considerar excessives les seves disposicions testamentàries i mirés d'anul·lar-les.

Segons com s'estipulés la manumissió, el llibert podia conservar el seu peculí⁵⁹, el qual, però, no podia sortir del patrocini eclesiàstic: el llibert no podia desfer-se de res de la seva propietat si no ho venia al bisbe o a d'altres *serui* o lliberts de la seva mateixa església⁶⁰. I això també s'observa en la donació de Vicenç al monestir d'Asán, on el bisbe esmenta que, entre una llarga llista de béns⁶¹, en les seves propietats hi ha *coloni uel serui* que tenen un peculí propi, tot i que aquest, en realitat, li pertany a ell⁶². Per això, en les dues manumissions de grup especificades en el seu testament es fa constar el permís de Vicenç perquè conservin el seu peculí⁶³. El mateix passava en les manumissions civils: la legislació visigoda permetia que, fins i tot, abans de ser emancipat, els *serui* poguessin posseir camps i cases als dominis del seu amo⁶⁴, ara bé, de cara a l'Estat i davant la llei, el propietari legal era el *dominus*, per la qual cosa, si el *seruus* hagués venut alguna cosa sense el permís del seu amo, aquesta transacció seria anul·lada⁶⁵. Fins i tot, als *serui* se'ls negava la possibilitat de disposar dels seus béns en el seu testament, ja que, en estar lligats al patrocini del seu patró, la seva capacitat de testar restava limitada⁶⁶.

Si la manumissió era correcta i vàlida, només hi havia dos motius que permetien reintegrar al llibert al seu anterior estatut: la ingratitud o la no presen-

57. ID., *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 63, l. 13-64, l. 10). A més, Vicenç va manar el lliurament d'un dels seus dependents més joves al metge Sever: VINCENTIVS OSCENSIS, *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 64, l. 1-2).

58. ID., *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 64, l. 13-15). Amb relació als aspectes legals d'aquest document, vegeu ORTUÑO PÉREZ, 1999: 151-167.

59. *Concilium Toletanum* IV (633), c. 69; cf. *Lex Visigothorum*, XII, 2, 13.

60. *Concilium Hispalense* I (590), c. 1; *Concilium Toletanum* IV (633), c. 74; *Concilium Toletanum* IX (655), c. 16.

61. VINCENTIVS OSCENSIS, *Donatio* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 60, l. 17-20); ID., *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 63, l. 7-8).

62. ID., *Donatio* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 60, l. 17-20; 60, l. 18-20); ID., *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 63, l. 7-8).

63. ID., *Testamentum* (ed. FORTACÍN PIEDRAFITA, 1983: 64, l. 2-4).

64. *Lex Visigothorum*, X, 1, 17.

65. *Codex Euricianus*, 287.

66. *Lex Visigothorum*, V, 7, 13.

tació de la carta de llibertat quan se li demanés. Es considerava que un llibert era ingrát quan: 1) es procurava un nou *dominus* laic⁶⁷, 2) actuava en contra dels interessos de la seva església⁶⁸, o 3) ocasionava un mal al bisbe o es mostrava rebel i irrespectuós⁶⁹; en aquest sentit, l'Església havia adaptat al seu propi cas la legislació civil sobre els lliberts ingrats⁷⁰. La ingratitud dels dependents, en general, i dels lliberts, en particular, constitueix un aspecte significatiu de l'alt grau de conflictivitat generat per les obligacions que implicaven les relacions de dependència en la *Hispania* visigoda. Fruit d'aquest clima de violència fou l'assassinat de l'abat Nactus, mort pels seus propis *serui* perquè no veien en ell un adequat defensor dels seus interessos⁷¹. I aquesta tensió també s'observa en el concili de Mèrida del 666, prou revelador de com els bisbes consideraven capaços als seus dependents de realitzar malefícis en la seva contra⁷².

Pel que fa a la presentació de les cartes de llibertat, aquestes havien de ser lliurades quan un nou bisbe ocupava la seu episcopal, per tal que el llibert li demostrés la seva condició. Ara bé, molts no ho feien⁷³, i es va acabar decidint que els lliberts havien de presentar la carta de llibertat abans d'un any si no volien ser reintegrats a l'esclavitud⁷⁴. Tot i això, molts dels lliberts volien aprofitar-se de l'argument de la prescripció de trenta anys per defugir el patrocini eclesiàstic, per la qual cosa es va legislar que aquesta prescripció només podia començar a transcórrer a partir de la mort del bisbe emancipador⁷⁵. Amb tot, els lliberts continuaven intentant escapar al patrocini de l'Església ocultant les escriptures de llibertat⁷⁶.

Ara bé, com que l'aplicació estricta de les normes sobre la presentació de les cartes de llibertat permetia als bisbes abusar d'aquesta legislació favorable a la reintegració dels lliberts en el seu anterior estatut d'esclavitud, a finals del s. VII,

67. Els lliberts –o la seva descendència– que abandonessin el patrocini eclesiàstic i s'acollissin a privats veurien anul·lada la seva manumissió per ingrats si, un cop avisats, no tornaven amb la seva anterior patrona: *Concilium Toletanum* IV (633), c. 71; cf. *Concilium Hispalense* II (619), c. 3; *Concilium Toletanum* VI (638), c. 10.

68. Principalment, els lliberts no podien testificar en contra de l'Església: *Concilium Toletanum* IV (633), c. 68 i 74.

69. *Concilium Narbonense* (589), c. 5. Coneixem el cas d'Eliseu, llibert de l'església de Cabra, qui un cop emancipat es va mostrar ingrát, ja que va intentar enverinar al bisbe i va causar danys a la seva església patronal: *Concilium Hispalense* II (619), c. 8.

70. *Lex Visigothorum*, V, 7, 10-11. Cf. *Codex Theodosianus*, IV, 10, 1 (332?) i 2 (423); *Nouella Valentiniani*, 25, 1 (447).

71. *Vitae patrum Emeritensium*, 3. Amb relació a aquest cas i al clima de tensió social, vegeu THOMPSON, 1952: 11-23.

72. *Concilium Emeritense* (666), c. 15. Vegeu nota 69.

73. *Concilium Toletanum* IV (633), c. 70.

74. *Concilium Toletanum* VI (638), c. 9. Sobre la presentació periòdica de la carta de llibertat: MARTÍNEZ DÍEZ, 1959: 141-144.

75. *Concilium Toletanum* IX (655), c. 12.

76. *Concilium Emeritense* (666), c. 20.

el III concili de Saragossa (691) va haver de prendre noves mesures sobre aquest assumpte. A partir d'aquell moment, el nou bisbe hauria d'indagar entre el clergat de la seva nova seu per saber quins eren els lliberts i els havia d'amonestar perquè lliuressin el document acreditatiu. Així, si un cop avisats, al cap d'un any, no havien presentat el certificat, podien veure anul·lades les seves cartes de llibertat⁷⁷.

Conclusions

A partir del que s'ha vist, podríem concloure que, pels dependents eclesiàstics, la llibertat només era un miratge, ja que, en realitat, el llibert no hi sortia guanyant. Ara bé, tot i així, a la documentació d'època visigoda fa la impressió que aconseguir l'emancipació era un bé desitjat i recercat entre els dependents eclesiàstics. Però, aleshores, per què es perseguia un estatut de llibertat que estava tan degradat entre els sectors més baixos de la societat visigoda? Potser, perquè la condició de llibert en si mateixa no era cap avantatge, però sí que era el primer pas per aconseguir la llibertat plena. El fet que els lliberts amaguessin les cartes de llibertat indica que, per alguns dependents, l'objectiu últim de la manumissió era lluitar per eludir el patronatge eclesiàstic i aconseguir una llibertat total. Ara bé, això, era més fàcil d'aconseguir per la via del frau, atès que l'Església gairebé mai no renunciava al patrocini sobre els seus lliberts. En el pla de la legislació civil, aquesta ànsia de llibertat es traduiria en les fugides d'esclaus, les quals degueren constituir un problema prou important com per sortir recurrentment en les lleis.

Per altra banda, si per a la majoria dels lliberts eclesiàstics la llibertat no aportava res, ¿per què els bisbes i clergues continuaven incentivant-la i fent-ne ús? Segurament, perquè se'n fa un ús més teològic que material, ja que, la manumissió de *serui* és presentada com una més de les diverses expressions de la caritat cristiana que pot practicar qualsevol fidel per tal d'assegurar-se l'accés al desitjat *regnum caelorum*. Com Domenico Vera ha assenyalat molt encertadament: «come en altre fasi del tardoantico, il passaggio dalla condizione di schiavo rustico a una condizione di libertà appare semmai frutto, se così vogliamo dire, di una pressione dall'alto; e non è provocato dalla spinta sociale di una crescita economica»⁷⁸. És a dir, que la manumissió va deixar de ser una recompensa del *dominus* vers els seus treballadors benemèrits, per convertir-se en una obligació dictada des de més amunt, l'exercici de la qual serà premiat en el més enllà⁷⁹.

77. *Concilium Caesaraugustanum* III (691), c. 4.

78. VERA, 1993: 159.

79. Aquest hauria estat el motiu que podria haver mogut Mazona a prendre, entre les seves darreres disposicions, la decisió de firmar les cartes de llibertat d'una part dels seus *serui*: *Vitae patrum Emeretenium*, 5, 13. També resulten molt il·lustratius, en aquest sentit, els diferents formularis de les cartes de llibertat d'època visigoda: *Formulae Visigothicae*, 2-6.

Bibliografia

- ARIÑO GIL, Enrique; DÍAZ MARTÍNEZ, Pablo C. (2004). "Poblamiento y organización del espacio: la Tarraconense pirenaica en el s. VI". *Antiquité Tardive*, núm. 11, p. 223-237.
- BUENACASA PÉREZ, Carles (2004). "Espiritualidad vs racionalidad económica: los dependientes eclesiásticos y el perjuicio económico a la iglesia de Dumio en el testamento de Ricimiro (656)". *Polis* (en premsa).
- CARRIÉ, Jean-Michel (1982). "Le «colonat du Bas-Empire»: un mythe historiographique?". *Opus*, núm. 1, p. 351-370.
- (1983). "Un roman des origines: les généalogies du «colonat du Bas-Empire»". *Opus*, núm. 2, p. 205-251.
- CASTELLANOS GARCÍA, Santiago (1998). "Terminología textual y relaciones de dependencia en la sociedad hispanovisigoda. En torno a la ausencia de *coloni* en las *Leges Visigothorum*". *Gerión*, núm. 16, p. 451-460.
- (2000). "Propiedad de la tierra y relaciones de dependencia en la Galia del siglo VI. El *testamentum Remigii*". *AnTard*, núm. 8, p. 223-227.
- CLAUDE, Dietrich (1980). "Freedmen in the Visigothic Kingdom". Dins: *Visigothic Spain: new Approaches*. Oxford, p. 159-187.
- DE MARTINO, Francesco (1987). "Forze di lavoro in Spagna del Tardo Antico al Medioevo". Dins: *Estudios de Derecho romano en honor de Álvaro d'Ors*. Pamplona, p. 819-852.
- DÍAZ MARTÍNEZ, Pablo C. (1992-1993). "Propiedad y explotación de la tierra en la Lusitania tardoantigua". *Studia Historica. Historia Antigua*, núm. 10-11, p. 297-309.
- (1995). "Propiedad y poder: la Iglesia lusitana en el siglo VII". Dins: *Los últimos romanos en Lusitania*. Mèrida (Cuadernos Emeritenses, 10), p. 49-72.
- DIESNER, Hans-Joachim (1970). "Sklaven, Unternamen und Unternanenverbände im Westgotenreich". *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*.
- FORTACÍN PIEDRAFITA, Javier (1983). "La donación del diácono Vicente al monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto". *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 47-48, p. 7-70.
- GARCÍA MORENO, Luis A. (1974). "Estudios sobre la organización administrativa del reino visigodo de Toledo". *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 44, p. 5-155.
- (1977). "Composición y estructura de la fuerza de trabajo humana en la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía". *Memorias de Historia Antigua*, 1, p. 247-256.
- GONZÁLEZ-COBOS DÁVILA, Aurora M. (1991). "Las clases sociales en la sociedad visigótica y el III Concilio de Toledo". Dins: *XIV Centenario del Concilio III de Toledo (589-1989)*. Toledo, p. 411-426.

- (1997). "Aportación al estudio de las clases sociales godas y el reino de Toledo". *Hispania Antiqua*, núm. 21, p. 487-514.
- HAHN, Istvan (1968). "Das bauerliche Patrocinium in Ost und West". *Klio*, núm. 50, p. 261-276.
- JONES, Arnold Hugh Martin (1958). "The Roman Colonnate". *Past & Present*, núm. 13, p. 1-13.
- (1973). *The Later Roman Empire, 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*. Oxford.
- JONES, Arnold Hugh Martin; GRIERSON, Philip; CROOK, John Anthony (1957). "The Authenticity of the Testament S. Remigii". *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, núm. 35, p. 356-373.
- JUAN, María Teresa de (1998). "La gestión de los bienes en la Iglesia hispana tardoantigua: confusión patrimonial y sus consecuencias". *Polis*, núm. 10, p. 167-180.
- KING, Peter Donald (1972). *Law and Society in the Visigothic Kingdom*. Cambridge.
- MANS PUIGARNAU, Jaime María (1928). *Las clases serviles bajo la monarquía visigoda y en los estados cristianos de la reconquista española*. Barcelona.
- MARCONE, Arnaldo (1985). "Il colonato tardoantico: un mito storiografico?". *Athenaeum*, núm. 73, p. 513-520.
- MARTÍNEZ DÍEZ, Gonzalo (1959). *El patrimonio eclesiástico en la España visigoda. Estudio histórico jurídico*. Comillas.
- ORS, Álvaro d' (1960). *Estudios visigóticos, II: El Código de Eurico. Edición, palin-genesia, índices*. Roma-Madrid.
- ORTUÑO PÉREZ, María Eugenia (1999). "Un documento jurídico visigótico: el testamento de Vicente, obispo de Huesca". Dins: *Actas del IV Congreso Iberoamericano de derecho romano (Ourense, 16-18 de abril de 1998)*. Vol. II, Vigo, p. 151-167.
- PERCIVAL, John (1976). *The Roman Villa: an Historical Introduction*. London.
- PÉREZ DE BENAVIDES, Manuel María (1975). *El testamento visigótico. Una contribución al estudio del derecho romano vulgar*. Granada.
- ROSAFIO, Pasquale (2002). *Studi sul colonato*. Bari.
- SANZ SERRANO, Rosa (2000). "Las relaciones de dependencia como factor de cristianización en la Península Ibérica: grupos de edad y cristianización". Dins: *Las edades de la dependencia durante la antigüedad*. Madrid, p. 395-424.
- THOMPSON, Edward Arthur (1952). "Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain". *Past & Present*, núm. 2, p. 11-23.
- VERA, Domenico (1983). "Strutture agrarie e strutture patrimoniali nella tarda antichità: l'aristocrazia romana fra agricoltura e commercio". *Opus*, núm. 2, fasc. 2, p. 489-533.
- (1986). "Forme e funzioni della rendita fondiaria nella tarda antichità". Dins:

- Società romana e impero tardoantico*, Vol. I, Roma-Bari, p. 367-447.
- (1993). "Proprietà terriera e società rurale nell'Italia gotica". Dins: *Teodorico il Grande e i goti d'Italia*. Spoleto, p. 133-166.
- (1997). "Padroni, contadini, contratti: *realia* del colonato tardoantico". Dins: *Terre, proprietari e contadini dell'impero romano: dall'affitto agrario al colonato tardoantico*. Napoli, p. 185-224.
- (1998). "Le forme del lavoro rurale: aspetti della trasformazione dell'Europa romana fra tarda antichità e alto medioevo". Dins: *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda antichità e alto medioevo*. Vol. I, Spoleto, p. 293-338.
- (2001). "Sulla (ri)organizzazione agraria dell'Italia meridionale in età imperiale: origine, forme e funzioni della *massa fundorum*". Dins: *Modalità insediative e strutture agrarie nell'Italia meridionale in età romana*. Bari, p. 613-633.
- VERLINDEN, Charles (1934). "L'esclavage dans le monde ibérique médiéval". *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 11, p. 283-448.
- VILELLA MASANA, Josep (2002). "Las relaciones eclesiásticas de *Hispania* con África en época vándala (a. 429-533)". *Augustinianum*, núm. 42, p. 445-468 [consultable a internet: <http://www.ub.es/grat/grat53.html>].
- VILELLA MASANA, Josep; BARREDA EDO, Pere-Enric (2002). "Los cánones de la Hispania atribuidos a un concilio iliberritano: estudio filológico". Dins: *I concili della cristianità occidentale: secoli III-V*. Roma, p. 545-579 [consultable a internet: <http://www.ub.es/grat/grat48.html>].
- VILELLA MASANA, Josep; MAYMÓ CAPDEVILA, Pere (2000-2002). "Religion and Policy in the Coexistence of Romans and Barbarians in *Hispania* (409-589)". *Romanobarbarica*, 17, p. 193-236.
- VIVES GATELL, Josep (1969). *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*. Barcelona.
- ZIEGLER, Aloysius K. (1930). *Church and State in Visigothic Spain*. Washington.